

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Левіта Леоніда Зігфридовича на тему
«Психологія розвитку та реалізації життєвого потенціала суб'єкта»,
що представлена на здобуття наукового ступеня доктора психологічних
наук за спеціальністю 19.00.01 - загальна психологія, історія психології

Дисертаційне дослідження Л.З.Левіта присвячено проблемі, яка завжди викликала особливий інтерес не тільки в середовищі психологів, а й серед фахівців цілої низки суміжних дисциплін, не кажучи вже про просто людську зацікавленість до таких екзистенційно насичених питань як щастя, самоздійснення, сенс життя і т.п.

І хоча в останні роки позначена проблематика збагатилася низкою помітних досліджень, що вносять істотний внесок у наукове розуміння феноменологічних і сутнісних аспектів процесів самоздійснення, самореалізації людини (Е.В.Галажинській, Н.С.Крамаренко, Д.А.Леонтьєв, М.А. Подойніцина, М.Аргайл, J.Hectner, J.Schmidt, M.Csikszentmihalui і ін.), не кажучи вже про класичні праці Т. Парсонса, який вперше сформулював ідею самореалізації людини ще в 1934 році у знаменитій статті «Society» для "Енциклопедії соціальних наук» та більш пізніх роботах відомих представників гуманістичної психології, не можна не погодитися з автором у тому, що «Багато які базові поняття в цій галузі залишаються дискусійними або взагалі не з'ясованими» (с.5).

Актуальність даної проблематики підкреслюється принципово важливим проектом ООН «Індекси розвитку людського потенціалу». Правда, при цьому маються на увазі переважно економіко-демографічні показники, але сам факт виділення подібного вимірювання людського життя безумовно не випадковий.

Разом з тим, видається аксіоматичним твердження про те, що жодній науковій дисципліні і, тим більше жодній, якою б чудовою вона не була, концепції, безумовно не під силу ні пояснити розвиток і реалізацію людських здібностей, ні, тим більше, вказати найбільш прийнятний шлях до щастя.

Розуміючи все це і враховуючи вихідну полідетермінованість позначеної проблематики, автор абсолютно справедливо вже на перших сторінках роботи зазначає подвійність обраного ним об'єкту дослідження, а саме життєвого потенціалу суб'єкту (сс. 6-8) і висуває **гіпотезу**, згідно з якою «Життєвий потенціал людини являє собою багатовимірне явище..., розвиток і реалізація якого ... пов'язані з досягненням благополуччя суб'єкта (його

щастям)» (с. 9-10). Ця загальна гіпотеза була конкретизована в низці окремих, що відображають власні уявлення й ідеї дисертанта щодо діагностики, ступеня рефлексії та можливості цілеспрямованого формування компонентів цього самого життєвого потенціалу (с.10).

Наукова новизна дослідження, таким чином, визначається запропонованою автором концепцією щастя, що іменується «Личностно-ориентированная концепция счастья» - ЛОКС) і пропонованими способами формування та реалізації життєвого потенціалу, які описуються в контексті взаємодії двох систем - «особистісна унікальність» та «егоїзм». При цьому проаналізовано співвідношення і взаємодію таких понять як «щастя», «егоїзм», «альтруїзм», «життєвий потенціал», «евдемонія», «гедонізм», «самореалізація» і деяких інших (с. 13).

Теоретична значущість дослідження полягає в тому, що: запропонована особистісно-орієнтована концепція щастя (ЛОКС) дозволяє інкорпорувати в собі античні й сучасні уявлення щодо евдемонії; вперше життєвий потенціал людини трактується з двох сторін - змістовної та динамічної, в контексті взаємодії складових його систем і рівнів розвитку; порівняльний аналіз ЛОКС з деякими філософськими і психологічними теоріями дозволяє виявити притаманні їм неясності і при необхідності додати «відсутні ланки», а також уточнити групу термінів, що асоціюються з акме. Останнє, разом з усуненням деяких протиріч і однобічності в дослідженнях означеної проблематики, сприяє вирішенню низки проблем сучасної психології, зокрема, відомої «дилеми егоїста».

Практична значущість роботи полягає в тому, що: розроблено опитувальники для вимірювання вираженості і взаємодії основних компонентів ЛОКС; розроблені анкети в руслі ідей М.Чіксентміхай і його співробітників, націлені на індексацію переживань людини впродовж дня в різних життєвих обставинах в період тривалого часу (Experience Sampling Method); створено методику «евдемонічний тренінг», а також розроблено та апробовано напівструктуровані інтерв'ю, що дозволяють виявити індивідуальні особливості реалізації життєвого потенціалу (на пщставі даних з анкет індексації переживань).

Текст дисертації налічує 605 сторінок, в тому числі основний обсяг тексту займає 503 сторінки і включає в себе вступ, п'ять розділів, висновки, список літератури з 442 найменувань, з яких 108 іноземних, а з останніх - 7 публікацій на англ. мові, що належать автору. Робота проілюстрована 18 рисунками та 45 таблицями, а також містить перелік застосованих аббревіатур.

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження,

формулюються його об'єкт і предмет, цілі, завдання та гіпотези, визначаються наукова і теоретична новизна, практична значущість, наводяться дані про апробацію та впровадження результатів дослідження.

Перший розділ, що називається **«Проблема життєвого потенціалу людини»**, розгортає водночас теологічний, філософський, культурологічний, психоаналітичний, етичний і психологічний дискурс з проблеми. Дисертант рясно цитує як засновників, так і представників різних концепцій і поглядів, починаючи від «Рігведи» і «Упанішад», уявлень з більш пізніх різноманітних релігій, поглядів античних філософів, представників європейської філософської думки 17 століття, епохи Просвітництва, різноманітних напрямків філософської думки 19 століття аж до екзистенціалістів, відомих біологів, представників психоаналітичної доктрини, сучасних напрямків психології та психотерапії. Особливу увагу автор приділяє ролі егоїзму не просто як риси характеру, але як ціннісно-морального принципу, який, як підкреслює автор, не тільки спонукає людину до діяльності, а й підвищує її здатність протистояти стресам, тиску навколишнього середовища. При цьому дисертант посилається на концепцію етичного егоїзму, викладену в роботі Н.Брандена, поняття «альтруїстичного егоїзму» Г.Сельє і зазначає, що на біологічні основи егоїзму вказував ще Ч. Дарвін (сс. 85, 99). Цей багатоплановий і багатоаспектний дискурс задіяно для обґрунтування одного з найважливіших для автора положень, а саме: «Евдемонічний підхід, прийнятий в сучасній позитивній психології, стоїть на міцному багатовіковому теоретичному фундаменті. Він дозволяє зв'язати життєвий потенціал індивіда і його реалізацію з досягненням щастя - вищою і кінцевою цінністю людського існування» (с.103). Саме ця принципова ідея стає для дисертанта вихідною основою і трактується як найважливіша умова реалізації життєвого потенціалу людини.

У другому розділі **«Двосистемна концепція життєвого потенціалу і його реалізація»** автор представляє власну «личностно-ориєнтовану концепцію щастя» (ЛОКС), що описує розвиток і реалізацію життєвого потенціалу суб'єкта. При цьому обговорюються основні етапи теоретичного конструювання концепції в період з 2006 по 2012 роки з урахуванням послідовних змін і доробок. Правда, в цьому розділі, починаючи зі стор. 105, мова йде вже не про життєвий потенціал, а про «внутрішній потенціал», який уточнюється як «особистісна унікальність». Безумовну симпатію викликає положення автора про рівні цього самого «потенціалу» - рівень організму, рівень індивіда, рівень особистості і рівень індивідуальності. Основний акцент робиться автором на досягненні вищої, четвертої стадії, пов'язаної з

реалізацією накопиченого індивідуального потенціалу людини. Вказується, що на першому етапі (від зачаття до народження) організм отримує якісь

здатки укупі з необхідним для виживання здоров'ям (тілесними можливостями), що визначає його шанси в майбутньому послужити основою потенціалу, що формується. На другому етапі задатки можуть почати перетворюватися в здатності, в той час як в іншій системі вроджений («базовий») егоїзм індивіда сприяє успішному самоствердженню. В кінці другого і на третьому, соціальному етапі, здатності збагачуються особистісними компонентами, що дозволяють успішно долати специфічні проблеми всередині обраної діяльності, в той час як «базовий егоїзм» індивіда під впливом соціалізації трансформується в «розумний егоїзм» особистості як сукупності суспільних відносин. Четвертий же рівень ЛОКС пов'язаний з вищими формами егоїзму (індивідуалізму), коли суб'єкт, пройшовши три попередні етапи, приймає усвідомлене рішення присвятити своє життя унікальній самореалізації. Це, авторське, розуміння процесів людського розвитку дисертант узагальнює в «двосистемній моделі», що синтезує процеси реалізації особистісного потенціалу і водночас відображає процеси дозрівання егоїзму - від біологічного з його головною функцією виживання до зрілого індивідуалізму з його головною місією надреалізації особистісної унікальності.

Третій розділ **«Методики експериментальної діагностики життєвого потенціалу»** присвячено опису опрацьованих автором діагностичних опитувальників «ЗУЛУРЕГ» і «ЕЛУ», останнього - в двох варіантах: власне, «ЕЛУ» і «ЕЛУ плюс», призначених для виявлення ступеню вираженості компонентів зазначеної вище «двосистемної моделі» у конкретних індивідів. Опитувальник ЗУЛУРЕГ складається з восьми шкал, відображених в 180 судженнях: шкали «здоров'я», «розумний егоїзм», «особистісна унікальність», «базовий егоїзм», «помірність в соціальних контактах», «гіперсоціальність», а також шкал «соціальна синергія» і «брехня» (с. 291-298 та ін.). Автор підрахував коефіцієнти кореляції між усіма шкалами опитувальника і здійснив перевірку зовнішньої валідності опитувальника ЗУЛУРЕГ шляхом співвіднесення зі шкалами методик В.В.Столина і С.Р.Пантілеєва, опитувальника диспозиційного егоїзму К.Муздибаєва і опитувальника самоактуалізації (САТ). Наразі були визначені численні позитивні помірні кореляції певних шкал, зокрема, «здоров'я», «розумного егоїзму» і «особистісної унікальності» з деякими шкалами опитувальників Муздибаєва і самоактуалізації (с. 299 - 300). Відтак, на базі опитування ЗУЛУРЕГ був розроблений опитувальник ЕЛУ («егоїзм», «особистісна

унікальність»), а потім і опитувальник «ЕЛУ плюс», який відбиває «вищий егоїзм» «зрілої особистісної унікальності» (с. 310 - 313).

Здійснивши попередній контент-аналіз низки робіт з психології смислу

і узагальнивши ці напрацювання з опрацьованими опитувальниками, дисертант виявив, що поняття «сенс», «егоїзм», «особистісна унікальність» і «нарцисизм» мають важливі лінії перетину, що ставить під сумнів традиційно негативні трактування терміну «егоїзм».

Таким чином, у третьому розділі дисертації наведено результати емпіричних досліджень автора щодо рефлексії і співвіднесення основних характеристик, які асоціюються з життєвим потенціалом людини та його реалізацією.

Четвертий розділ **«Використання методів вибірки переживань (ESM) в дослідженні життєвого потенціалу і його реалізації»** присвячено конструюванню на російськомовному матеріалі і апробації анкет в руслі ідей М.Чіксентміхайі та його співробітників, призначених для реєстрації й індексування переживань людини впродовж дня і - в даному дослідженні - в інтервалі від двох тижнів до двох з половиною місяців (с. 384) в різних життєвих обставинах. Автор наводить результати трьох своїх лонгитюдних досліджень емоційних станів респондентів згідно з їх власною індексацією, як це і запропоновано в концепції «поток» М. Чіксентміхайі. Ці дослідження проводилися в 2011 - 2013 роках. У 2011 році в дослідженні взяло участь 5 піддослідних (с. 386). У 2012 р - три. На заключному етапі в дослідженні взяло участь четверо піддослідних (с. 414).

Використовуючи різноманітні математичні критерії, дисертант виявив три показники, що найбільшою мірою асоціюються з високим суб'єктивним благополуччям у всіх піддослідних із третього дослідження: «залученість», «егоїзм», «смысл». Ці показники не тільки часто мають досить високі кількісні значення, але й в найвищій мірі відповідають тому конструкту, який всі шкали анкети (з різних сторін кожна) визначають як «щастя».

У той же час показано, що й інші теорії позитивної психології (гедонізму, позитивних емоцій, задоволеності життям і т.ін.), представлені іншими шкалами анкети, зберігають свою значущість (хоча в цілому й менше за ступенем вираженості) задля досягнення щасливого життя. Оскільки всі одинадцять шкал анкети позитивно корелюють між собою у всіх піддослідних, то, справедливо зауважує Л.З.Левіт, - «слід залишити в стороні фантазії про віднайдення єдиного правила, застосування якого відразу зробить людину щасливою» (с. 470). Отже, як впливає з досліджень дисертанта, використання методики реєстрації та індексування поточних переживань насправді є вельми продуктивним способом оцінювання

суб'єктивних уявлень людей про те, що вони відчувають в той чи інший період свого життя.

П'ятий розділ **«Методики посилення життєвого потенціалу суб'єкту»** присвячено змісту і наслідкам застосування розроблених автором

«Евдемонический Тренинг» (ЕТ) і «Терапия Личностной Уникальностью» (ЛУТ). Автор наводить конкретні приклади учасників тренінгу, які зуміли виявити і згодом приступити до реалізації життєвого потенціалу у сфері власної професійної діяльності.

Грунтуючись на розробленій теоретичній моделі, автор також підготував методичку психологічного консультування (ЛУТ), в ході якої клієнт усвідомлює власну Особистісну Унікальність (ЛЮ) як «ідеальну» частину «я», що визначає його життєве призначення і служить захистом від зовнішнього дистресу, а за необхідності ініціює апроцеси копіngu..

Концентрація уваги на збережених внутрішніх можливостях, контакт з своєю «ідеальною» частиною допомагають процесу самозаспокоєння і загоєння душевних ран. Наведені в дисертації і люструвальні приклади показують, що прийоми ЛУТ при їх регулярному використанні дозволяють пацієнтові значно зменшити шкідливу дію зовнішніх обставин (катастроф) у зв'язку з перенесенням фокусування на свою внутрішню «ідеальну» частину, яка не зазнала дистресу. Зміни у внутрішньому стані призводять до поступового зникнення наявних симптомів, правильним життєвим виборам (професії і т.ін.), що супроводжується зростанням відчуття суб'єктивного благополуччя.

Таким чином, можна констатувати: завдання, поставлені автором у своєму дослідженні, виконані, так само як і підтверджена вихідна гіпотеза. Все це знайшло своє відображення в чотирьох монографіях, навчальному посібнику та численних авторських статтях, яких у списку використаної літератури налічується близько сотні.

Серед зауважень до дисертації можна зазначити такі:

1. Як відомо, сучасні концепції самореалізації особистості виділяють, як мінімум, чотири основних способи, або модусів процесу: егоцентричний, конгруентний, адаптивний, деструктивний. Наскільки коректно з наукової точки зору абстрагуватися від об'єктивного розгляду явища в цілому і віддавати перевагу лише одному з них, до того ж чітко позначеному ідеологічним впливом так званої «позитивної психології», до якої сам автор ставиться явно неоднозначно?

2. З усіх етичних концепцій автор в силу якихось причин віддає перевагу саме евдемонізму, хоча дана етична концепція з часів І. Канта і пізніше Ф. Ніцше є далеко не центральною в сучасній філософській

антропології. Ф.Ніцше, якого неодноразово згадує дисертант, так і писав у своїй праці «По той бік добра і зла»: «Хороший стан як ви його розумієте, не є метою, навпаки, представляється кінцем ... Слід ще раз повторити: існують більш високі проблеми, ніж всі ці питання задоволення ... ». Чому автор без вагомих на те підстав відразу ж пов'язує психологію розвитку життєвого

потенціалу людини зі щастям, як воно трактується лише в одній з етичних концепцій? Чому автор наполегливо ігнорує концепції, протилежні соціал-дарвінізму, скажімо класичні праці П.А.Кропоткіна, А.А.Ухтомського, М.М.Бахтіна, створюючи враження явної тенденційності своєї роботи?

3. Викликає також питання логіка побудови першого розділу: чому, наприклад, в ньому розглядаються тільки такі риси характеру як егоїзм і альтруїзм і зовсім не беруться до уваги, скажімо, оптимізм, песимізм, рівень інтелекту або рівень домагань? Хіба ці та інші особистісні особливості й властивості не мають відношення до самореалізації? Класичні дослідження К. Левіна та його школи переконують у протилежному.

4. На жаль, дисертант так і не операціоналізував головну категорію в дисертації - поняття «життєвий потенціал», що позначає об'єкт і предмет дослідження. Очевидно, відчуваючи як наслідок цього вразливість своїх побудов, Л.З.Левіт неодноразово уточнює в тексті дисертації етапи пошуків, кожен з яких, як здавалося автору, уточнює й доповнює початковий, базисний зміст його концепту (с.с. 105, 106, 111 та ін.). Оскільки не проведена операціоналізація й інших важливих понять, що входять в термінологічний апарат автора («виживання», «розумний егоїзм», «вищий егоїзм» «зріла особистість», «унікальність» та ін.), залишається виходити з суб'єктивних припущень про те, що вони означають і або приймати до відома думки автора, скажімо про те, що «збіг в цілому індуїстської вікової періодизації з етапами ЛОКС (з другого по четвертий) демонструє, крім іншого, деяку закономірність і особливість людського розвитку в різних культурах, що зберегли актуальність впродовж тисячоліть »(стор. 113-114), або висловлювати сумнів в обґрунтованості подібних суджень. Адже, як співав відомий бард, «срок життя збільшився...». Взагалі ж такі формулювання, як, наприклад: «Питання життєвих стадій стосовно евідемології, розглянуті в роботах Аристотеля і Д.Нортонна» (с. 114), між якими пролягає, ні багато ні мало, більше 2300 років, викликають, м'яко кажучи, здивування. На мій погляд, полегшений підхід автора до необхідності виваженого й об'єктивного аналізу не тільки психологічних, але й філософських, і психоаналітичних, і інших концепцій (згадаю лише кілька імен - Платон, Р.Ассаджолі, Б. Спіноза, І. Кант, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Маслоу, А. Адлер, З. Фрейд, К. Юнг та ін.) викликає особисто у мене

недовіру, скажімо до такого висновку з другого розділу: «Присутня в ЛОКС рівнева деталізація дозволяє прояснити або істотно доповнити деякі аспекти філософських теорій Платона ..., Аристотеля ..., І. Канта ..., А. Шопенгауера ..., Ф. Ніцше та інших вчених »(с.289).

У зв'язку з цим хотілося б, щоб автор попутно прояснив, чи розрізняє він поняття «теорія» і «концепція», а також в якому сенсі він іменує

згадуваних їм філософів вченими.

5. Оскільки в дисертації не наводяться ні вихідні зразки бланків створеного автором опитувальника ЗУЛУРЕГ, ні вихідні дані, які дозволили б реконструювати справжній сенс вимірюваних понять, доводиться, як і в попередньому розділі, вибирати між двома позиціями: або вірити разом з автором у те саме, у що вірить він, або просто вказати на некоректність застосування необгрунтованого стимульного матеріалу і на те, що самі по собі кореляції між групами запропонованих суджень, тим більше без урахування психологічних характеристик респондентів, не означають нічого іншого, крім того, що деякі групові і / або індивідуальні думки, оцінки і фантазії і справді можуть якось співвідноситися одна з одною. З метою економії місця я просто наведу кілька суджень з опитувальника, які, на думку автора, відображають припустимий зміст шкали **«соціальна синергія»**: 1) «Коли людина виявляє свої кращі якості, вона приносить користь і іншим людям»; 2) «Довіра людей зводить нанівець розбіжності й конфлікти»; 3) «Ви можете робити що-небудь для інших, не вимагаючи від них взаємності» (стор. 559-567). На мій погляд, ці судження відображають цінності **альтруїзму, довіри і просоціальності**. Але я також можу помилятися. Адже справжній зміст цих та подібних формулювань, які претендують на роль оціночно-експертних, тобто діагностичних, можна відкваліфікувати лише за умови операціоналізації вихідних і ключових понять, чого, як я уже зазначив раніше, зроблено не було. Не було навіть згадано про це як про необхідну задачу. Саме ця методологічна помилка дозволяє автору «з легкістю незвичайною» зіставляти поняття й терміни з абсолютно різних, часом протилежних концепцій, легко цитувати авторів, віддалених один від одного на тисячоліття і, що найголовніше, не помічати при цьому базисного протиріччя всієї роботи, а саме: при рясному цитуванні гуманістів і психоаналітиків, представників позитивної психології та позитивної психотерапії, в кінці кінців, абсолютно не відчуваючи ніякого когнітивного дисонансу, запропонувати «евдемонічеській тренінг», це методологічне породження класичного біхевіоризму Б.Скіннера, як основний розвивальний і навчальний засіб досягнення щастя. До речі, для чого було мучитися з

настільки громіздким опитувальником як ЗУЛУРЕГ, якщо існує компактний і зручний «Оксфордський опитувальник щастя» М. Аргайла?

6. Викликає подив і стилістика цитування: посилаючись на класиків і їхні загальновідомі праці, дисертант вважає за краще відсилання не на їхні власні твори, а, як правило, на книги інших авторів, спираючись, таким чином, не на оригінал, а на інтерпретацію (сс. 21, 26, 127, 225, 308, 320, 332,

381, 488 і ін.).

7. І останнє зауваження. У своїх остаточних висновках автор ґрунтується на вибірці з 12 осіб. Наскільки обґрунтованими можуть бути результати, отримані на настільки скромному в кількісному відношенні матеріалі?

Втім, мої зауваження в жодній мірі не спрямовані на зниження значущості представленої роботи. Вони взагалі мають місце бути остільки, оскільки за своєю масштабністю, широтою й сміливістю у підході до дослідження феноменології, якої так довго уникала вітчизняна психологія, дана дисертація може розглядатися певною мірою як прорив у незвідане. У дисертації поставлені і, наскільки це можливо, вирішені завдання, які в сукупності представляють собою систему забезпечення психологічної підтримки людини в її прагненні жити й працювати з максимально повною самовіддачею. Більш того, я всіляко вітаю творчу співдружність дослідників України та Білорусі, бо тільки об'єднуючи наші спільні зусилля в дослідженні таких складних проблем як проблема реалізації особистісного потенціалу людини, ми можемо досягти справді значущих результатів.

Таким чином, дисертаційна робота на тему «Психологія розвитку та реалізації життєвого потенціалу суб'єкта» відповідає основним вимогам, сформульованим у п.п. 9.11.12., 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року, а її автор, Левіт Леонід Зігфрідовіч, заслуговує на присудження йому пошукуваного наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 - загальна психологія, історія психології.

Завідувач кафедри психології і педагогіки
Київського національного лінгвістичного університету,
член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор

